

KE SPECIFIČNOSTI HISTORICKÉHO ROMÁNU

Blahoslav Dokoupil (Praha)

Názory literárních vědců na to, jaké místo zaujímá historický román v žánrové systematice, jsou velice rozdílné. Začíná to už u toho nejelementárnějšího problému - zda totiž lze vůbec historický román považovat za literární celek žánrové povahy, zda s ním lze pracovat jako s genologicky relevantní skutečností. G. N. Pospělov ve své práci *Problémy historického vývoje literatury* například napsal, že nelze "považovat za členění z hlediska žánru, řekneme-li, že se romány dělí na historické a současné nebo na politické a filozofické. Dějiny a současnost v dílech krásné literatury mají co dělat s její tematikou, politické nebo filozofické zájmy postav i samostných spisovatelů s její problematikou. Současná nebo historická svou tematikou, filozofická nebo politická svou problematikou mohou proto být díla téměř všech literárních žánrů. Zmíněná členění prostě nemají s problematikou žánru nic společného."¹ A skutečně: v Pospělově "typologii obsahu" mohou být díla běžně označovaná jako historické romány podle svých zvláštností přiřazena buď k žánrové skupině národně historické, nebo ke skupině etologické (mravoličné), či ke skupině románové.

Pospělovova nedůvěra k členění žánrů podle tematických příznaků není jistě neodůvodněná a jeho pokus o třídění na základě cpakujících se poznávacích aspektů ideového obsahu děl je svůdný jako všechno, co se opírá o originální a nekompromisní pohled. Nicméně obávám se, že jeho systematika bude stěžít kdy obecně přijata jako základ genologického bádání. Nepočítá totiž vůbec se setrvačnou silou žánrového povědomí, které ani genologie nemůže dost dobře ignorovat. Jak napsal J. Hrabák, "skutečný literárněvědný celek vzniká jen tehdy, jestliže splňuje dva předpoklady:

1. jestliže má společné vnitřní rysy a 2. jestliže je pocíťován jako celek celou pospolitostí, k níž se literatura obrací, nebo aspoň naprostou většinou této pospolitosti."² Můžeme se jistě přít o to, zda historický román má jako celek nějaké vnitřní rysy, které navzájem spojují jednotlivá díla k tomuto celku běžně přiřazovaná. O čem však sporu být nemůže, je fakt, že historický román je od dob Waltera Scotta jako literární celek pocíťován a přijímán veřejností i literárními kritiky a historiky, že prostě existuje jako realita v obecném žánrovém povědomí. Existence historického románu jako faktu relevantního vzhledem k žánrovému povědomí. Existence historického románu jako faktu relevantního vzhledem k žánrovému povědomí se odráží i v tom, že v dějinách mnoha národních literatur, včetně české, nacházíme

období, v nichž byly právě na historický román kladeny specifické nároky společenské objednávky a v nichž se sami autofi, jakož i kritici a publicisté snažili i teoreticky vymezit a definovat pojem historického románu. Ostatně jedním z takových období prošla česká literatura zcela nedávno - v sedmdesátých letech. Možná že další genologické bádání, zpřesňování genologických kategorií prokáže teoretickou nadbytečnost označení "historický román" a jeho dosavadní obsah distribuuje jiným pojmům. Ale objdeme-li se bez tohoto tradičního označení v literární teorii - a zda tomu tak skutečně bude, na to si nyní netroufám ani zdaleka odpovědět - stěží je budeme moci postrádat v literární historii, při charakterizaci vývojových procesů, jichž se historický román účastnil jako živoucí a všeobecně přijímaná realita. Ponechejme tedy zatím otevřenou otázku, jak historický román nazvat: zda literárním druhem, žánrem, žánrovou odrůdou, formou či varietou, nebo nějak úplně jinak, neboť na ni na dnešním stupni rozpracování genologické problematiky stěží dokážeme přesvědčivě odpovědět - a pokusme se přistoupit k historickému románu z trochu jiné strany: ptejme se, z čeho vyplývá obecné povědomí o historickém románě jako zvláštním - byť poněkud vágním - literárním celku, zda existují nějaké společné znaky literárních děl, o které se toto povědomí opírá.

Jen v našem prostředí a jen za dobu posledních deseti patnáctilet přišlo na přetřes hned několik koncepcí, jež se od sebe vzájemně liší tím, kde hledají diferenční rysy mezi historickým románem a jinými románovými typy, popřípadě v širším měřítku mezi historickou prózou a prózou ostatní. Známa je zejména koncepce J. Hrabáka, který tento diferenční rys spatřuje ve z p r o - s t ě d k o v a n o s t i poznání popisované doby, a proto za "čistou" historickou prózu pokládá "jen takové útvary, jejichž vypravování se opírá pouze o historické prameny", přičemž zdůrazňuje, že z tohoto vymezení vyplývají další "specifické poznávací, významové a konečně i kompoziční zvláštnosti historické prózy jako zvláštního epického žánru".³ Podobné stanovisko zaujal Fr. Buriánek, který napsal, že hranici historického románu můžeme vymezit podle vztahu autora k látce, neboť to, co autor "neprožil a ani nemohl poznat z vlastního prožitku, co poznával už jen prostřednictvím historických dokumentů, archivních materiálů a odborné historické literatury, to v sobě nese charakter historické látky, která je vlastní žánru historické prózy".⁴ Hrabákův a Buriánkův přístup tedy umožňují umístit přibližnou a případ od případu pohyblivou hranici historického románu (nebo lépe řečeno, přechodné pásmo mezi románem historickým a románem ze současnosti) zhruba v časovém odstupu dvou generací, t.j. asi šedesáti sedmdesáti let. Jiný názor však zastává například románpisec M. V. Kratochvíl, který v diskusi Literárního měsíčníku Jednota osobního a společenského prohlásil, že "je lhostejné,

jak daleko či blízko přítomnosti je konečná časová hranice příběhu, za předpokladu, že tento příběh uzavírá "celistvý vývojový úsek".⁵ Cennější než toto hledisko, jež se dostává do rozporu s vžitým žánrovým povědomím, je myslím argumentace S. Šabouka, který v téže diskusi zdůraznil, že podstatným rysem historického románu je záměrná v z á j e m n á k o n f r o n t a c e dvou epoch, dvou "různých rovin diachronní osy lidského bytí"⁶, času vzniku díla a času v díle zachycovaného. Z této dvojvazebnosti historického románu vyplývá zřejmě také častý rozpor v hodnocení konkrétních děl: někdy se totiž zapomíná na to, že umělecká pravdivost historického románu není totožná s pravdivostí historickou, že je třeba ji hledat nejen v adekvátním zobrazení minulé epochy, nýbrž i v tom, nakolik dokáže autor prostřednictvím historické látky vyjádřit podstatné rysy a konflikty své vlastní doby, nakolik pravdivě dokáže vyjádřit problémy své současnosti.

Zprostředkovanost autorova poznání doby a záměrná vzájemná ideová konfrontace dvou časových rovin - to jsou po mém soudu dvě základní hlediska, která zcela dostačují k vymezení historického románu jako specifického literárního útvaru. Domnívám se, že se obě tato hlediska uplatňují - byť často jen instinktivně - v obecném žánrovém povědomí, že se právě tam, kde dojde k jejich vzájemnému protnutí, nacházejí díla, která literární kritik stejně jako řadový konzument přiřadí bez většního váhání k historickému románu. Tam, kde jedna z těchto determinant chybí, začínají už rozpaky nad označením. Abych uvedl nějaký příklad: u rozsáhlých rodinných a rodových kronik, jako jsou v naší literatuře například Kubkovo Veliké století, Neffova bornovsko-nedobylvská pentalogie, Šulefovy Letopisy v žule nebo Frýdových Posledních sto let, uplatňuje se hledisko zprostředkovanosti poznání doby většinou jen v počátečních částech cyklu - a tak jsme zde svědky toho, jak tyto prózy s přibývajícím stránkami přecházejí z oblasti historického románu do pomezí sféry románu retrospektivního a někdy takřka na samu hranici současnosti. Také tam, kde autor jednostranně zdůrazní vazbu tématu k jedné z obou časových rovin, do nichž je dílo díky své minulostní látce jakoby zaklesnuto, vznikají terminologické problémy. Většinou je to v těchto případech aktuální současnost (tváříci se ovšem nejednou jako tzv. nadčasovost), která si v díle uzurpuje přednostní postavení, a působí tak na dezintegraci obrazu minulosti v její faktografické a dokumentární obsaženosti a členitosti. "Rozplývání" historického charakteru prózy je přítom tím výraznější, čím méně jsou v díle exponována obecně známá historická fakta a reálné historické osobnosti. V Daňkových románech o posledních Přemyslovcích a prvním Lucemburkovi na českém trůně, v Šotolově Svatém na mostě, a ještě výrazněji třeba v Neffově trilogii o Petru Kukaňovi z Kukaně, v Körnerově Písečné kose a Údolí včel nebo v Šotolově próze Kuře na rožni se tak minulost proměňuje ve volně exploatovanou, ale nezávaznou zásobnici motivů, ve statickou kulisu modernizovaných lidských osudů či v projekční plochu pro aktuální problémy přítomnosti. A stačí se podívat jen na názvy některých státi o těchto knihách (například Historická balada jako zpověď,

Ne o historii, ale o člověku, Historický román jako dramatický rozhovor), abychom poznali, že i zde vznikají určité rozpaky nad jejich označením a zařazením. O autorsky záměrné konfrontaci dvou časových rovin lze rovněž stěžít mluvit u takových próz, pro něž je příznačná hypertrofie děje a absence jakýchkoli ideových pretenzí vůči společenské realitě (ať již historické, nebo současné). Z tohoto hlediska se tedy i historicko-dobrodružný román ocitá na periférii literárního celku zvaného historický román.

Kdybychom si tedy chtěli zjednodušeně graficky znázornit, jakou strukturu má pojem historického románu v obecném žánrovém povědomí, mohli bychom jej zachytit v podobě řady soustředných kruhů, z nichž ten nejvnitřnější v sobě shrnuje díla, o jejichž přiřazení k historickému románu nevznikají žádné pochybnosti. V tomto vnitřním kruhu by se pravděpodobně objevily především prózy soustřeďující se na dialektiku vztahů jedince a obecných společenskohistorických procesů, na postižení lidských osudů v převratných a přelomových historických obdobích, na to, co G. Lukács nazýval "širokým a mnohostranným zobrazením podstaty epochy" a "lidským oživením historicko-sociálních typů".⁸ Další kruhy by odstiňovaly stupeň "historičnosti" jednotlivých uvažovaných děl a na obvodu největšího kruhu bychom se pak dostávali do pomezních sfér historického románu a jiných literárněvědných celků. V souvislosti s tím ovšem zároveň vyvstává otázka, zda hledisek zprostředkované znalosti doby a vzájemné ideové konfrontace dvou časových rovin lze vedle vytyčení hranic historického románu a vedle naznačení pomezních oblastí využít i k určení toho, s jakými jinými románovými podtypy historický román sousedí. Je to otázka, na kterou lze bohužel sotva odpovědět kladně. Pojem "román ze současnosti", který by byl jakýmsi opozitem takto vymezeného historického románu, je totiž mnohem méně konzistentní a závazný, a byť se užívá dosti často, z hlediska literární teorie i historie lze jej těžko považovat za rovnocenný pojmu historický román. A pokud bychom chtěli vést hranici mezi historickým románem a například románem psychologickým nebo společenským, museli bychom k tomu již využít jiných - pravděpodobně především tematických - kritérií, nikoli těch, s jejichž pomocí jsme se zde pokusili vyjádřit specifičnost historického románu jako celku zafixovaného v obecném žánrovém povědomí. Tím se ovšem už blížíme k bodu, kterým by mohl začínat další příspěvek a k jehož řešení se nám nadto zatím dostává v teoretické literatuře opory dosti vratké.

Poznámky

- 1 Pospělov, G. N.: Problémy historického vývoje literatury, Praha 1976, 181.
- 2 Hrabák, J.: Úvahy o problematice žánrového povědomí v současné české próze. Česká literatura 11, 1963, č. 5, 375.
- 3 Hrabák, J.: K současnému stavu naší historické prózy. Literární měsíčník 5, 1976, č. 7, 86-87. Přetištěno in Úvahy o literatuře. Praha 1983.
- 4 Buriánek, F.: Na okraj současné historické prózy. Literární měsíčník 9, 1980, č. 1, 105. Přetištěno in O současné české literatuře. Praha 1982.
- 5 Kratochvíl, M. V.: in Jednota osobního a společenského. Literární měsíčník 7, 1978, č. 4, 46.
- 6 Šabouk, S.: tamtéž, 45.
- 7 Srov. Dvořák, J.: Historická balada jako zpověď. Texty 3, 1971, č. 2, 29-30 (o Körnerově Písečné kose). Buriánek, F.: Ne o historii, ale o člověku. Literární měsíčník 7, 1978, č. 3, 110-112. (o Šotolově próze Kuře na rožni). Pohorský, M.: Historický román jako dramatický rozhovor. Doslov k 2. vyd. téhož díla. Praha 1984.
- 8 Lukács, G.: Historický román. Bratislava 1976, 43 a 37.